

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LVI

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

RADU OTA - secretar de redacție

GEORGE BOUNEGRU - membru

CONSTANTIN INEL - membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

© 2019 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LVI

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXIX

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA

Textele nepublicate nu se restituie.

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

CRISTIAN TITUS FLORESCU, Profesorul Sabin Adrian Luca, ... IX

STUDII – STUDIES

- SABIN ADRIAN LUCA, TIBERIU BOGDAN SAVA, DORU PĂCEȘILĂ, OANA GAZA, IULIANA STANCIU, GABRIELA SAVA, BIANCA ȘTEFAN, Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș – Luncă (Cercetările preventive ale anului 2011) (III)
Radiocarbon data from Turdaș – Luncă archaeological site (the preventive researches from 2011) (III)..... 1
- MARIUS-MIHAI CIUTĂ, BEATRICE CIUTĂ, Din nou despre reprezentările de onagri din mediul cultural vinčian timpuriu
New data about the onager representations in the early Vinča culture..... 17
- MIHAELA-MARIA BARBU, MIHAI GLIGOR, Industria litică cioplită aparținând grupului cultural Foeni din situl de la Alba Iulia – „Lumea Nouă” (jud. Alba) (II)
Chipped lithic industry belonging to Foeni cultural group from Alba Iulia – Lumea Nouă archaeological site (Alba county) (II)..... 45
- CAROL KACSÓ, Contribuții la cunoașterea reprezentărilor antropomorfe și zoomorfe din Bronzul târziu în nord-vestul Transilvaniei
Beiträge zur Kenntnis der Spätbronzezeitlichen anthropomorphen und zoomorphen Darstellungen im nordwesten Transsilvaniens..... 67
- HORIA CIUGUDEAN, CLAES UHNÉR, COLLIN QUINN, GABRIEL BĂLAN, OVIDIU-MAXIM OARGĂ, ADRIAN COSMIN BOLOG, GABRIEL BALTEȘ, După 25 de ani: grupul Cugir-Band în lumina noilor cercetări
Twenty five years later: The Cugir-Band group in the light of

	<i>recent research</i>	89
AUREL RUSTOIU, SANDOR BERECKI, Craftsmanship and community in the eastern Carpathian basin during the Late Iron Age (4 th -3 rd centuries BC)		
	<i>Meșteșuguri și comunitate în estul Bazinului carpatic în cea de a doua vârstă a fierului (sec. 4-3 a.Chr.)</i>	131
PÉTER FORISEK, Arrian and Colchis. <i>Some datas about the religion and culture of Colchis in the early 2nd century AD according to the Periplus by Flavius Arrianus</i>		
	<i>Arrian și Colchida. Câteva date despre religia și cultura Colchidei la începutul sec. II p.Chr. după Periplus de Flavius Arrianus</i>	161
CĂTĂLIN PAVEL, Mithras in Apulum – an iconographic case study		
	<i>Mithras în Apulum – un studiu de caz iconografic</i>	171
GEORGE VALENTIN BOUNEGRU, BOGDAN PÂCLIȘAN, Două altare romane de la Apulum recent descoperite.....		
	<i>Two roman altars from Apulum recently discovered</i>	185
ISTVAN FABIAN, Prevenirea și controlul epidemiilor în armata romană		
	<i>Prevention and control of epidemics in the Roman army</i>	193
CĂLIN COSMA, Două morminte cu cai descoperite în cimitirul din secolele VII-VIII de la Șpălnaca/Șugud (jud. Alba)		
	<i>Deux tombes des chevaux découvertes dans le cimetière du 7me-8me siècles de Șpălnaca/Șugud (dep. Alba)</i>	199

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII

RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

DAN ANGHEL, Suporturi pentru arderea ceramicii descoperite la Apulum		
	<i>Supports for firing ceramics discovered at Apulum</i>	227
SORIN ȘERBAN, Restaurarea unui vas glazurat de tip <i>kantharos</i> din colecția Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia		
	<i>The restoration of a glazed kantharos from the collection of the National Museum of Union Alba Iulia</i>	241

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

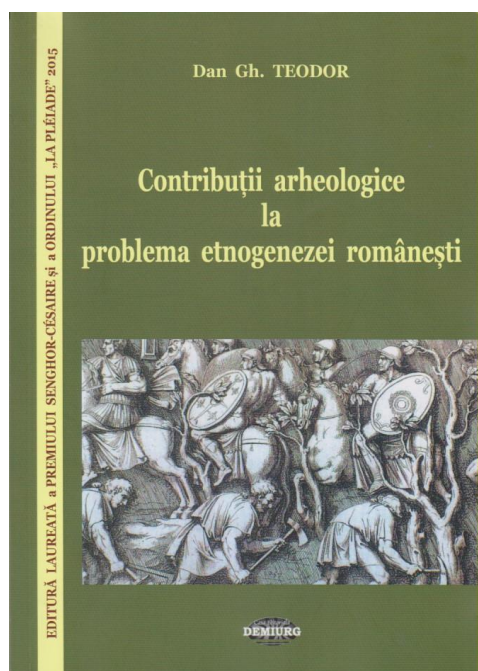
REVIEWS AND READER'S NOTES

HORIA CIUGUDEAN, Alin Frînculeasa, Angela Simalcsik, Bianca Preda, Daniel Garvăn, <i>Smeeni – Movila mare: monografia unui sit arheologic regăsit</i> , Bibliotheca Mousaios 13, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2017, 517 pag., 136 planșe.....	249
GEORGE VALENTIN BOUNEGRU, Doina Benea, <i>Castrul roman de la Tibiscum</i> , Ed. ArtPres, Timișoara, 2018, 279 p., 65 figuri alb-negru, 8 planșe color.....	253
RADU OTA, Ovidiu Țentea, Florian Matei-Popescu, <i>Between Dacia and Moesia Inferior. The Roman forts in Muntenia under Trajan. Între Dacia și Moesia Inferior. Castele Romane din Muntenia în timpul lui Traian</i> , Ed. Mega, Bucharest, 2016, 70 p., 3 hărți, 26 figuri și fotografii color și alb-negru.....	255
RADU OTA, Ovidiu Țentea, Britta Burkhardt, <i>Baths on the Frontiers of Roman Dacia. Băile de pe frontierele Daciei romane</i> , Ed. Mega, Bucharest, 2017, 72 p., o hartă, 47 figuri și imagini alb-negru și color.....	259
RADU OTA, Dan Gheorghe Teodor, <i>Contribuții arheologice la problema etnogenezei românești</i> , Iași, Casa Editorială Demiurg, 2018, 149 pagini și 37 figuri alb-negru.....	262
RADU OTA, Dan Băcuet-Crișan, <i>Porta Mesesina în preajma anului 1000. Cercetări, situri, artefacte</i> , (ed. a 2-a) Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2015, 100 pagini, ilustrații și 53 figuri alb-negru.	268

NECROLOGURI

OBITUARIES

RADU OTA, GEORGE VALENTIN BOUNEGRU, <i>In memoriam Doina Benea</i>	272
CĂLIN COSMA, <i>In memoriam Nicolae Gudea</i>	274
Lista autorilor.....	277

Dan Gheorghe Teodor, *Contribuții arheologice la problema etnogenezei românești*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2018, 149 pagini și 37 figuri alb-negru.

Radu OTA
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

O nouă apariție editorială despre etnogeneza românească a văzut lumina tiparului în anul 2018. Este vorba despre o lucrare de sinteză a cunoscutului autor ieșean Dan Gheorghe Teodor, care s-a remarcat de-a lungul timpului prin publicarea unor cărți de referință, care tratează subiecte din perioadele migrațiilor și a evului mediu timpuriu, când s-a desăvârșit procesul etnogenezei românilor, singurul popor romanic din

estul Europei și, de altfel, singurul care poartă amintirea Orașului etern și a Imperiului prin însăși denumirea sa. Cartea este alcătuită din cinci capitole, o introducere, o listă bibliografică, un indice general, rezumate în limbile engleză și franceză traduse de Coralia Alexandra Coștaș, o listă a ilustrațiilor și ilustrațiile.

În primul capitol, *Romanitatea de la nordul Dunării de Jos în secolele IV-VII d. Hr.*, autorul vorbește despre cauzele părăsirii Daciei de către administrația și armata romană, apariția unor culturi ale populației romanizate și răspândirea fenomenului romanizării în afara fostei provincii nord-danubiene, situația politică din timpul dinastiei Constantinieni, dar și impactul pătrunderii goților, gepizilor, avarilor și slavilor. Astfel, este de părere că nu a existat o amplă emigrare de populație în provinciile sud-dunărene o dată cu părăsirea Daciei. De asemenea, reamintește de recucerirea unor teritorii de la nordul Dunării în timpul lui Constantin cel Mare și a lui Iustinian, relațiile economice dintre Imperiu și aceste zone, dar și cele religioase, ilustrate prin răspândirea creștinismului. Am o singură obiecție cu privire la acest aspect, în ideea că religia creștină nu a pătruns atât de devreme pe aceste meleaguri, în sec. I p.Chr., așa cum afirmă autorul¹. Amintește de culturile romanice dezvoltate pe teritoriile

¹ Am să amintesc aici o lucrare de referință, Zugravu 1997, cu bibliografia.

Olteniei, Munteniei și Transilvaniei între sec. IV-V. Apoi despre pătrunderea pe teritoriul Munteniei între sec. V-VII a unei culturi (Ipotești - Cândești) aduse de populația romanizată sud-dunăreană, care s-a refugiat din fața atacurilor popoarelor migratoare (goți, huni, gepizi, slavi, avari, uzi, cumani, pecenegi) sau din cauza situației tot mai precare din interiorul statului roman. Într-adevăr, surse narrative romane târzii și bizantine din sec. V-VII, respectiv XI (Salvianus, Procopius din Caesarea, Teophilact Simocatta, Teophanes Continuator) relatează despre transfugi care au migrat la nordul Dunării datorită stării de nesiguranță din provinciile romane. O cultură similară cu cea de pe teritoriul Munteniei, este cea atestată pe teritoriul dintre Carpați și Nistru între sec. V-VII, cunoscută sub numele de Costișa - Botoșana - Hansca, care s-a format din grupuri de populație romanizată care a pătruns aici. Ideea admigrării nu o împărtășesc în totalitate. A existat posibilitatea ca această populație romanizată să fi alimentat romanitatea nord-dunăreană², dar este greu să acceptăm că aceste culturi din sec. V-VII de pe teritoriile Munteniei și Moldovei s-ar fi format în urma unor asemenea migrații.

În capitolul II, *Comunități rurale romanice și vechi românești în primul mileniu al erei creștine*, autorul vorbește despre evoluția comunităților pe o perioadă îndelungată de timp în spațiul provinciilor istorice românești. Este de părere că principala formă de organizare este obștea sătească, iar așezările, exclusiv rurale, nu fuseseră fortificate până în sec. IX. Cam de la sfârșitul primului mileniu apar centrele fortificate cu sisteme alcătuite din valuri de pământ și palisade. De asemenea, efectuează descrieri ale locuințelor, cu instalațiile de încălzire aferente, dar și analize demografice. Apoi amintește despre practicarea unor meșteșuguri și a agriculturii. Nu sunt de acord că locuințele prevăzute cu cuptoare din piatră și cărămizi romane refoșosite ar fi fost folosite încă din sec. IV. Ele sunt de origine slavă, fiind răspândite pe spații largi și într-o perioadă de timp îndelungată, din centrul până în sud-estul Europei, în intervalul cuprins între sec. VII-XII³. De asemenea, enumeră o serie de așezări și necropole din sec. IV-V, VI-VII, VIII-X, fără a face delimitări etnice sau culturale acolo unde s-ar fi putut realiza, dar aduce în discuție fenomenele culturale care s-au format în sec. V-VII pe teritoriile Transilvaniei și Banatului (descoperirile de tip Bratei - Țaga), Olteniei (Cireșanu), Munteniei (Ipotești - Cândești) și Moldovei (Costișa - Botoșana - Hansca). Admite că unele necropole au un caracter autohton îndoielnic. Din păcate, autorul merge pe ideea că populația romanizată, sedentară, s-a ferit de migratori, prin întemeierea așezărilor în locuri mai ferite, mai greu accesibile, teorie general acceptată în

---

² Acad. Dumitru Protase admite acest proces de admigrare pe baza inexistenței graniței dunărene bizantine între sec. VII-IX. Vezi: Protase 1990-1993, p. 267.

³ Horedt 1958, p. 54-55; Comșa 1968, p. 371, nota 61.

istoriografia românească⁴. Consider că trebuie să înlăturăm imaginea unei vieți pline de neliniște sau anxietate a autohtonilor daco-romani invadați mai mereu de barbari, sau a unui mediu ostil, dominat de populații migratoare agresive. Un exemplu concludent de conviețuire interetnică este tocmai prezeța culturii Sântana de Mureș - Cerneahov, care a avut o semnificativă componentă gotă, în care și-au făcut locul influențe culturale romanice, sarmate și carpice⁵. Este o dovadă că la începutul epocii migrațiilor, popoare de origini diferite, au reușit să creeze o cultură foarte interesantă pe un spațiu foarte întins. Nici un cuvânt despre comunitățile de migratori care au locuit alături de populația romanizată. În ultima parte a acestui capitol relatează apariția unei clase sociale dominante, spre sfârșitul mileniului, din care s-au ridicat șefii locali, juzii și cnezii, care au creat uniunile de obști, *romaniile populare*, forme de organizare ale populației romanizate din care au luat naștere primele formațiuni politice românești, cnezatele și voievodatele.

În capitolul al treilea, *Migrațiile în spațiul carpato-dunărean*, face o trecere în revistă a migrației popoarelor de origine germanică, slavă și asiatică pe teritoriul carpato-danubian, începând cu goții, hunii, gepizii, slavii, avarii și popoarele tiurcice ale uzilor, pecenegilor și cumanilor. Este de părere că părăsirea Daciei s-a datorat și atacurilor goților în alianță cu carpii și sarmații începând cu mijlocul sec. III p.Chr. Cu toate acestea, cauzele retragerii din timpul lui Aurelian au fost altele, în principal de natură strategică, teorie acceptată de mai mulți cercetători⁶. Apariția popoarelor nomade la sfârșitul mileniului I a determinat construirea de așezări fortificate prevăzute cu val, palisadă din lemn și șanț. O parte a acestora vor constitui nucleele viitoarelor formațiuni prestatale care vor apărea în secolele următoare. De asemenea, este de părere că supraviețuirea romanității orientale s-a datorat în mare măsură faptului că migratorii nu s-au stabilit timp îndelungat pe aceste teritorii și nu și-au întemeiat formațiuni statale.

În capitolul al patrulea, *Realități etno-culturale la nordul Dunării de Jos în secolele VII-X d. Hr.*, autorul încearcă să definească definitivarea procesului etnogenezei românești. Astfel, afirmă că se cristalizează o cultură de tip *protoromânesc*, între sfârșitul sec. VII și prima jumătate a sec. IX, pe fondul culturilor romanice dezvoltate în sec. VI-VII. Cultura materială este influențată

---

⁴ Mai mult decât atât, în completare, s-a acceptat teoria că populația romanizată din Dacia nu a mai fost în stare să folosească vechile castre. Vezi: Bărbulescu 1987, p. 55-56; Protase 2001, p. 563; Bărbulescu 2012, p. 81; Matei 2016, p. 348. Noi am respins recent această teorie. Vezi: Ota, Florescu 2016, p. 205-234. Dan Matei admite o locuire post-romană în castrul de la Apulum, datorită populației numeroase care a existat în centrul urban. Vezi: Matei 2007, p. 506.

⁵ Harhoiu 1987 (1990), p. 137-149; Petolescu 2000, p. 340-341.

⁶ Provincia își pierduse valoarea strategică în urma numeroaselor evenimente care au afectat Imperiul în timpul împăraților Gallienus și Aurelianus. Vezi: Chirilă, Gudea 1982, p. 125; Watson 1999, p. 155; Husar 2002, p. 424; Benea 2016, p. 301-308.

puternic de cea romanică anterioară și cea bizantină, iar autorul distinge două orizonturi ale acesteia: primul, corespunzând celei de-a doua jumătăți a sec. VII și sfârșitului sec. VIII; al doilea, între sfârșitul sec. VIII și finalul sec. IX. Prima etapă se caracterizează prin prezența unui procentaj însemnat al ceramicii lucrate cu mâna (mai mult de jumătate), iar cea de-a doua, a ceramicii lucrate la roată. Nu explică aportul ceramicii slave în influențarea culturii materiale, la fel cum nici riturile funerare prezente în necropole, ținând cont că în această perioadă a sec. VII-IX se întâlnesc numeroase necropole birituale. De asemenea, afirmă că în sec. VIII-IX mormintele de inhumație din aceste necropole au trăsături creștine tot mai evidente. Apoi vorbește despre cultura Dridu sau civilizația balcano-dunăreană, pe care o consideră cultura veche românească, specifică veacurilor X-XI.

Consider că avem de-a face cu interpretări pripite și exagerate. În această perioadă este foarte greu să faci diferența între autohtonii români și migratori (alogeni), mai ales prin descoperirile din interiorul așezărilor. Este o perioadă plină de frământări, cu numeroase și intense mișcări de populație, care au dus inevitabil la schimburi culturale. Desigur că nu trebuie să ne imaginăm o locuire separată între populațiile slave și cele romanice, iar procesul etnogenezei nu poate fi explicat fără aportul slav, pe care îl consider mult mai intens decât s-a considerat până acum. Se acceptă că în fondul lexical principal al limbii române cuvintele de origine slavă reprezintă 20%⁷. Ce să mai vorbim de limbajul liturgic, care se caracterizează prin numeroase împrumuturi slavone⁸, această limbă fiind predominantă la oficierea cultului religios în Țările române pe parcursul evului mediu? Cultura Dridu a fost definită de numeroși autori de-a lungul timpului, dar cel mai bine au explicat-o, din punctul meu de vedere, Ion Nestor și Petre Diaconu⁹.

Ultimul capitol, *Bizanțul și teritoriile carpato-dunărene în secolele V-XI d. Hr.*, relatează despre contactele Imperiului Bizantin cu teritoriile nord-danubiene, stabilite atât cu populația romanizată cât și cu migratorii. Se cunoaște recucerirea unor teritorii de la nord de Dunăre de către Iustinian. În această lungă perioadă de timp, din punct de vedere cultural și religios romanitatea orientală s-a orientat definitiv către Bizanț. Numeroase obiecte de factură creștină provin din zona răsăriteană a Imperiului, fiind manipulate atât de autohtoni cât și de migratori. Din punct de vedere economic pătrund tot mai multe artefacte produse în atelierele bizantine, cum ar fi vase ceramice și podoabe, mai ales în perioada recuceririi din vremea lui Iustinian și spre sfârșitul mileniului.

---

⁷ Bărbulescu 2012, p. 104.

⁸ Zugravu 1997, p. 491.

⁹ Nestor 1958, p. 373-376; Diaconu 1972, p. 121-129.

Prin această lucrare autorul realizează, în mare măsură, o sinteză a fenomenelor care au dus la consolidarea romanității orientale și formarea singurului popor neolatin din estul Europei. De asemenea, domnia sa își reconfirmă teoriile enunțate de-a lungul timpului în numeroase cărți prin care și-a găsit consacrarea¹⁰.

Bibliografie:

- Bărbulescu 1987
- M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa. I*, Cluj-Napoca, 1987.
- Bărbulescu 2012
- M. Bărbulescu, „De la începuturile civilizației la sinteza românească”, M. Bărbulescu, D. Deletant, K. Hitchins, Ș. Papacostea, P. Teodor, *Istoria României*, ed. II, București, 2012, p. 11-119.
- Benea 2016
- D. Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, ed. a II-a, București, 2016.
- Chirilă, Gudea 1982
- E. Chirilă, N. Gudea, „Economie, populație și societate în Dacia postaugustiniană (275-380 e.n.)”, *ActaMP*, 6, 1982, p. 123-147.
- Comșa 1968
- M. Comșa, „Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane, et ensuite protoroumaine, aux VI-X-e siècles sur la territoire de la Roumanie”, *Dacia*, N.S., 12, 1968, p. 355-381.
- Diaconu 1972
- P. Diaconu, „Problema originii ceramicii Dridu”, (coord. P. Diaconu, D. Vilceanu) *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 121-131.
- Harhoiu 1987 (1990)
- R. Harhoiu, „Romanici și migratori în Dacia transilvană în secolele IV-VII”, *ARMSI*, seria IV, tom XII, 1987, (1990), p. 137-149.
- Horedt 1958
- K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958.
- Husar 2002
- A. Husar, *Din istoria Daciei romane. Structuri de civilizație*, Cluj-Napoca, 2002.
- Matei 2007
- D. Matei, „Considerații asupra vieții în castrele Daciei intracarpatică după părăsirea lor de către trupe”, (ed. S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociș, I. Nemeti, M. Pâslaru) *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 500-509.
- Matei 2016
- D. Matei, „Reutilizarea fostelor castre ale provinciei Dacia în epocile postromane - probleme ale cercetării. I”, *ActaMP*, 38, 2016, p. 343-356.

¹⁰ Dau câteva exemple în această direcție: Teodor 1978; idem 1981; idem 1984; idem 1991.

- Nestor 1958 - I. Nestor, „Contributions archéologiques au problème des proto-roumains. La civilisation de Dridu. Note préliminaire”, *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 371-383.
- Ota, Florescu 2016 - R. Ota, C. T. Florescu, ”Observații asupra incintei vestice a castrului roman de la Apulum și câteva constatări istorice”, *Apulum*, 53, series archaeologica et anthropologica, 2016, p. 205-234.
- Petolescu 2000 - C. C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000.
- Protase 1990-1993 - D. Protase, ”Procesul de romanizare și dănuirea romanității în Dacia”, *Apulum*, 27-30, 1990-1993, p. 259-268.
- Protase 2001 - D. Protase, ”Situția în fostele castre romane”, *Istoria Românilor*, II, București, 2001, p. 562-563.
- Teodor 1978 - D. Gh. Teodor, *Teritoriul est carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1978.
- Teodor 1981 - D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1981.
- Teodor 1984 - D. Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI-XI e.n.*, Iași, 1984.
- Teodor 1991 - D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați, de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991.
- Watson 1999 - A. Watson, *Aurelian and the Third Century*, Routledge, London-New York, 1999.
- Zugravu 1997 - N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.